

Buket Nur Kırmızıgül Şimşek

Dr. Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi/İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Eskişehir/Türkiye
Research Assist. Dr., Eskişehir Osmangazi University/Faculty of Humanities and Social Sciences,
Eskişehir/Türkiye

eposta: buketkirmizigul@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0969-534X>

RorID: <https://ror.org/01dzjez04>

Atıf/Citation: Kırmızıgül Şimşek, Buket Nur. 2025. Soğd Harfli Eski Türkçe Metinlerde Ses Olayları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 13/43, 309-321. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1653379>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi /Received:	07.03.2025
Kabul Tarihi/Accepted:	25.04.2025
Yayın Tarihi/Published:	15.06.2025

SOĞD HARFLİ ESKİ TÜRKÇE METİNLERDE SES OLAYLARI*

Öz

Soğd Harfli Eski Türkçe metinler, klasik Budist Uygurca metinlerde kullanılan standart Uygur alfabesinin imlâsı ve yazı karakterlerinden pek çok açıdan farklı özelliklere sahiptir. Bu metinler yalnızca yazı tipi ve imlâ bakımından değil; fonolojik, morfolojik ve leksik açılardan da standart Eski Uygurca külliyattan ayrılan ilginç özellikler sergiler. Bu makalede Uygurca metinler içinde özel bir konuma sahip Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde meydana gelen belli başlı ses olayları ele alınacaktır. Söz konusu metinlerde tesadüf edilen ses olaylarının genellikle eskicil dil özellikleri olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında çalışmada Soğd harfli metinlerde karşılaşılan ses olaylarından bir kısmının Eski Türkçe metinler için ileri sayılabilecek dil özellikleri olduğu ve bunun diyalekt karışması ile ilgili olduğu görülecektir. Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde klasik dönem Budist eserlerinde olduğu gibi standart bir yazım mevcut olmadığı için, bu metinlerin yazıcılarının sözcükleri bir imlâ geleneğine göre yazmadıkları, konuştukları veya duydukları biçimi olduğu gibi yansıtma gayreti içinde oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu metinler üzerinden birtakım ağız özelliklerini tespit etmek de mümkün olmaktadır. Ek olarak Soğd harfli Eski Türkçe metinler, diğer Eski Uygurca eserlerle mukayese edildiğinde, inceleme konusu metinlerde çok daha yoğun bir şekilde tesadüf edilen ses olaylarının varlığı da ayrıca dikkati çekmektedir. Tüm bu incelemeler neticesinde söz konusu metinlerin Eski Türkçe araştırmaları için özel bir konumda olduğu görülmektedir

* Bu makale, Prof. Dr. Ferruh Ağca danışmanlığında hazırlanmış olan *Türkçe-Soğdca Dil İlişkileri ve Soğd Harfli Eski Türkçe Metinler* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Uyghur Alfabeti, Eski Türkçe, Soğd Yazısı, Fonoloji, Diyalektikal Özellikler

SOUND CHANGES IN OLD TURKIC TEXTS WITH SOGDIAN SCRIPT

Abstract

Old Turkic texts in Sogdian script differ in many ways from the orthography and fonts of the standard Uyghur alphabet used in classical Buddhist Uyghur texts. These texts exhibit interesting features that distinguish them from the standard Old Uyghur Buddhist corpus not only in terms of script and orthography, but also in terms of phonological, morphological and lexical features. In this article, certain sound changes occurring in Old Turkic texts in Sogdian script, which have a special place among Uyghur texts, will be discussed. It is understood that the sound changes encountered in the texts in question are generally early linguistic features. In addition, the study will show that some of the sound changes observed in the texts in the Sogdian script represent relatively advanced linguistic features for Old Turkic, and that this is related to interference of dialectal features. Since there was no standard orthography in Old Turkic texts in the Sogdian script, unlike in the classical Buddhist works, it can be understood that the scribes of these texts did not write the words according to an established spelling tradition, but rather attempted to reflect the forms as they spoke or heard them. Therefore, it is possible to identify some dialect characteristics through these texts. In addition, when the Old Turkic texts with Sogdian letters are compared with other Old Uyghur texts, the presence of phonetic events that occur much more intensely in the texts under study is also noteworthy. As a result of all these analyses, it becomes clear that these texts occupy a special position for Old Turkic studies.

Keywords: Uyghur Alphabet, Old Turkic, Sogdian Script, Phonology, Dialectical Features

Giriş

Eski Uyğurca metinler farklı dinî çevrelerde oluşturulmuş ve farklı alfabelerle yazılmış çeşitli ve geniş bir korpus oluşturur. 8. yüzyıldan itibaren ilk ürünlerini vermeye başlayan Eski Uyğurca, aktif olarak 14. yüzyıla kadar işlenmiş bir edebî dildir. Üstelik en hacimli ve önemli Eski Uyğurca metinlerden *Altun Yaruk*'un 17. yüzyılda bile istinsah edildiği görülmektedir. Budizm, Maniheizm ve Nesturi inançları çerçevesinde oluşturulan Eski Uyğurca metinlerin yanı sıra dinî alan dışında kalan sivil metinler mevcuttur. Bu çeşitlilik çerçevesinde alfabe tercihlerinin de değiştiği görülmektedir. Örneğin; Mani alfabesi ile Maniheizm metinler, Süryani alfabesi ile Nesturi metinler yazılmıştır. Bunların yanı sıra Uyğur yazısı ve Brahmi yazısı Budist metinlerin yazımında kullanılmıştır. Soğd yazısından geliştirilerek Türkçeye uyarlanan Uyğur yazısı, sadece Budist metinlerle sınırlı kalmamış, diğer dinî çevrelerdeki metinler ve din dışı metinler için de kullanılagelen millî bir alfabe niteliğini kazanmıştır.

Soğd Harfli Eski Türkçe metinler, standart Uyğur alfabesinin imlâsı ve yazı karakterlerinden farklı özelliklere sahiptir. Bu nedenle araştırma tarihinin çok erken bir

zamanında Le Coq (1919), bu metinlerin ayrı bir alfabe ile oluşturulduğunu düşünmüştür. Buna göre Uygur harfli Eski Uygurca metinleri üç farklı alfabeyle yazılmış metinler olarak tanımlamış ve bunlardan ilk iki gruba “Soğd I” ve “Soğd II” yazısı adını vererek Soğd harfli Eski Türkçe metinleri bu grupta değerlendirmiştir. Eski Uygurca külliyyatın büyük bir kısmının ortaya konduğu standart alfabeyi ise “Geç Soğd (Uygur)” olarak adlandırmıştır. Soğd harfli metinler az sayıda ve parçalı durumdadır. Bu metinler yalnızca yazı tipi ve imlâ bakımından değil; fonolojik, morfolojik ve leksik açılardan da standart Eski Uygurca külliyyattan ayrılan ilginç özelliklere sahiptir.

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerle ilgili asıl tartışma konusu bu metinlerin tarihlendirilmesi üzerinedir. Le Coq, Soğd I ve Soğd II yazılarını Uygur yazısına göre daha eskicil ve iptidai kabul etmiştir. Gabain (1976: 71) ise metinlerde karşılaşılan ileri dil özellikleri nedeniyle metinlerin yaşı hakkında bir şey söylemenin mümkün olmadığını ifade eder. Buna göre, Soğdca yazılı metinlerin sıradışı özellikleri Budist metinlerde yalnızca nadiren görülür, fakat Maniheist metinlerde -özellikle de Uygur alfabesiyle yazılmış Maniheist metinlerde- daha sık karşımıza çıkar. Gabain bu metinlerin Soğd -özellikle de Maniheist- geleneğindeki Türkler tarafından yazıldığı kanaatinde. Ona göre Soğd yazısıyla yazılmış metinler, Koço devletinde ikinci bir yazıcılık okulunun varlığını kanıtlamaktadır; bu okul, birincisinden çok daha erken ya da geç değil, aksine onunla birlikte eşzamanlı var olmuştur (Gabain, 1976: 76-77). Clauson (2017: 96) Soğd harfli Türkçe fragmanların erken değil aksine geç tarihli metinler olduğu görüşündedir. Bu yazıyla oluşturulmuş metinlerde Uygurcadaki yazım geleneklerinin benimsendiğini belirtir ve bu nedenle geç dönemde yazıldığını düşünür. Jens Peter Laut (1986) ise, Budist Uygurca metinler içinde Maniheist metinlerin diliyle benzer özelliklere sahip ve ayrıca Soğdca imlâ özellikleri ve Soğdca aracılı alıntı kelimelerin yoğun olduğu metinleri, klasik öncesi erken tarihli Budist eserler olarak değerlendirmiştir. Ayrıca Laut (1986: 11) Soğd harfli Eski Türkçe metinlerin de kesinlikle erken bir döneme tarihlendirilmesini gerektiren özel bir konumu olduğu belirtir. Bu çalışmada Soğd harfli metinlerde karşılaşılan ve Eski Türkçe metinler için ileri sayılabilecek dil özellikleri diyalekt karışması olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bu tür dilik özellikler metinleri erken bir tarihe yerleştirmemize bir engel teşkil etmeyecektir.

1. Söz Başında /t-/ > /d-/ Değişimi

Eski Uygurcanın özellikle geç dönem metinlerinde, söz içi ve söz sonunda /t/ ve /d/ yazımlarının karışık bir durum sergilediği bilinmektedir. Burada bahsedilen /t/ ve /d/ seslerinin yazımındaki karışıklık daha çok söz içi ve söz sonu durumlarda gerçekleşmektedir. Eski Türkçede söz başında /d-/ sesi bulunmadığı için söz başında /t/ ve /d/ karışıklığından değil, söz başı /t-/ sesinin çok sınırlı birkaç sözcükte <d> ile yazıldığından söz edilebilir. Söz başında <d> yazımı ile görülebilen bu sözcükler *teg* ve *tegi* edatları ile *tê-* fiilinin *têp* ve *têser* biçimleridir. Yalnız, bu örneklerdeki /t/'nin /d/ ile yazımı, söz konusu biçimlerin önceki

sözcüğe bitişik yazıldığı durumlarda görülebilmekte, ayrı yazıldığına tanıklanmamaktadır (Ağca, 2021: 99-103). Örneğin *tèptèdi* = *typdydy*, *neçeketegi* = *n'ç'k'd'ky* gibi durumlarda /t/ sesi <d> ile görülebilmektedir; fakat burada artık söz başında /t/ sesinin <d> harfi ile yazımından bahsedilemez. Bu durumlarda söz içi /t/ ve /d/ karışıklığı söz konusudur.

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde sıra dışı bir şekilde söz başı /t-/ sesinin ötümlüleşerek /d-/ olduğu üç örnek bulunmaktadır:

... *dèser qnta* = .../rn *dys'r 'nt'* (Mz 310r14) ~ *tèser* = *tys'r* (U 8003r3)

er'ür dèp ... = *'r'wr dyp 'l...* (Mz 365r2/3) ~ *tip* = *typ* (Mz 225v4)

dèdi çepi y(è)rde ... = *dydy ç'py yrd' p/...* (Mz 433r1/5) ~ *tèdi* = *tydy* (Mz 225r10)

Söz konusu /d-/li biçimlerin yanında yukarıda görüldüğü gibi aynı sözcük biçimlerinin daha yaygın olarak /t-/li örnekleri de Soğd harfli metinlerde tanıklanır. Söz başında /t-/ > /d-/ değişiminin gerçekleştiğini söyleyebileceğimiz bu üç örnek; ilgili fragmanların önceki yayımlarında <t> yerine <d> yazımı, yani imlâ ile ilgili bir karışıklık olarak ele alınmış ve bu nedenle de transkripsiyonları *t* işareti (*tèp*, *tèser*) ile yapılmıştır (Fedakâr 1994a: 148, 150; VATEC). İncelediğimiz metinlerde söz başı /t-/ sesinin <d> harfi ile yazıldığı örneklerin hepsi *tè*- “demek” fiilinde gerçekleşmiştir. Yukarıda bahsedildiği üzere Ağca’nın Eski Uyurca külliyatta bitişik yazım durumunda söz başı /t-/nin <d> ile yazılabildiğini belirttiği birkaç sözcükten birisi de bu *tè*- fiilidir (2021: 99 dipnot 37, 103). Fakat Uyurca külliyatta *tè*- fiillinin farklı çekimlerinde görülebilen söz başında <d> ile yazılması durumu, sözcüğün önceki sözcükle bitişik yazıldığı ve dolayısıyla söz içi konumda kaldığı durumlarda tanıklanmıştır. Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde ise aksine yukarıda verilen /d-/li örneklerin tamamı ayrı yazılmıştır. Bu örneklerde bitişik yazım söz konusu değildir. Söz başında açık bir şekilde /t/ ve /d/ karışıklığının ya da /t-/ > /d-/ ötümlüleşmesinin gerçekleştiğini bu örnekler üzerinden tanıklayabiliriz:

(Mz 310r14)

(Mz 365r2/3)

(Mz 433r1/5)

Yukarıdaki resimlerde <d> harflerinin açıkça söz başında yazımı belli olmaktadır. Yalnız Mz 433 numaralı fragmandaki örneğe ihtiyatla yaklaşılabılır. Çalışmada *dèdi* şeklinde okunan bu örnek satır başında yer aldığı için buradaki biçimin bir önceki satırın son kelimesinin devamı olma ihtimali de söz konusudur.

Benzer bir durum Çağatay Türkçesinde de mevcuttur. Söz başı /t-/ sesinin korunduğu Çağataycada; *dağı*, *dek*, *dur-/ durur*, *dègin* gibi sınırlı sayıda biçimde söz başında /t-/ > /d-/ değişimine rastlamak mümkündür (Eckmann, 2017: 41-42). Çağataycadaki bu ses değişimi yalnızca sık kullanılan sözcüklerde gerçekleşmiştir. Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde sadece *tè*- fiilinde gözlenen durum da yine sözcüğün kullanım sıklığı nedeniyle gerçekleşen bir ses olayı olmalıdır. Bu ses olayı aynı zamanda metinlerdeki diyalekt karışması durumlarından

biridir. Metinlerin yazıcılarının diyalektinde sık kullanılan *tê-* sözcüğünde ses değişimi olduğu anlaşılmaktadır. Söz başında /t-/ > /d-/ değişimi, Eski Türkçe için oldukça erken ve beklenmeyen bir dil özelliğidir. Metinlerin diğer eskicil özellikleri ile beraber düşünüldüğünde bu durum daha ilginç bir hâl alır. Bu nedenle ilgili örnekleri ancak Soğd harfli metinlerde karşılaşılabilen oldukça ileri diyalekt özelliklerinden biri olarak değerlendirebiliriz. Yazı diline göre daha hızlı değişen konuşma dilinde, bilhassa ağızlarda daha ileri dil özelliklerinin görülmesi mümkündür.

2. /ŋ/ ~ /g/ Nöbetleşmesi

Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*'nde (2016: 70-71) söz içi ve söz sonunda /ŋ/ sesinin sık sık sızıcı /g/ sesi ile değiştiği örnekler verir. Bu nöbetleşmenin görüldüğü örnekler, teklik ve çokluk 2. kişi iyelik ekleri ile şahıs eklerinde ve ilgi hâli ekinde yer alır: *ölsikiŋ* (KT, G7) ~ *ölsikiŋ* (KT, G6), *süñöküŋ* (BK, D20) ~ *siñöküŋ* (KT, D24) vb. Orhun Yazıtları'ndan itibaren Türk dilinin çeşitli çevrelerinde zaman zaman rastlanan /ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesi örnekleri, incelediğimiz Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde üç yerde tanıklanır:

eg<g>'ilmiŝ = *'kk'ylmyŝ* (Mz 38v6) ~ **eñilmiŝ* yerine

kut'ıga = *qwt'yk'* (Mz 396r1/7, Mz 396r2/2) ~ **kutıŋa* yerine

Söz konusu durum araştırmacılar tarafından imlâyla ilgili bir özellik veya ses değişimi olarak farklı şekillerde açıklanmaktadır. Ağca (2021: 154, 2012: 77), Talat Tekin tarafından fonolojik bir hadise olarak ele alınan bu durumun, aynı zamanda sadece belirli eklerde meydana gelmesi nedeniyle morfolojik bir özelliği de olduğunu dile getirir. Ayrıca, yazıtlardan verilen ilgili örneklerin tamamının Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarına ait olduğuna ve Tonyukuk Yazıtı'nda böyle bir nöbetleşme örneğinin hiç bulunmadığına dikkat çeker (Ağca, 2012: 71). Buna göre yazıtlarda düzensiz bir şekilde görülen bu durum, /ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesinin diyalektikal bir kaynağı olduğunun göstergesi olabilir. Ayrıca Nalbant ilgi hâli eki özelinde +nŋ > +nlg > +nl şeklinde bir tarihsel gelişme olduğunu ortaya koyar. Bu durumda sondaki /ŋ/ sesi önce /g/ sesine dönüşmüş ve en nihayetinde düşmüştür (Nalbant, 2018: 27-28). Buna göre bu ses değişiminin geçiş dönemi sırasında /ŋ/'li ve /g/'li biçimlerin bir arada görüldüğü bir süreç de olmuştur.

Runik harfli yazıtlarda gözlenen söz konusu seslerin nöbetleşmesine dair örneklerle, daha sonra Maniheizt çevreye ait bazı metinler ile erken tarihli bazı Budist Türk çevresi metinlerinde zaman zaman rastlanmaktadır (Ağca, 2012: 73). Jens Peter Laut (1986: 71-74, 78) klasik öncesi Budist metinler içinde değerlendirdiği Maitrisimit'in Sengim nüshasında /ŋ/ sesi için beklenen NK yazımı yerine sık sık yalnız K ile eksik yazımın (*defektive Schreibung*) görüldüğünü belirterek bunu bir imlâ özelliği şeklinde değerlendirir. Maitrisimit'in Sengim nüshasındaki bu değişkenlik yine 2. kişi şahıs eklerinde -özellikle emir kipinde-, 2. kişi iyelik eklerinde ve ilgi hâli ekinde bulunur. Aynı eserde söz konusu ekler dışında şu örneklerde

değişkenlik (veya eksik yazım) görülür: *neg* (< *neŋ*), *tārig* (< *terŋ*), *ögräki* (< *öŋreki*), *bulmuşlarığa* (< *bulmuşlarıŋa*), *öglüg ögsüz* (< *öŋlüg öŋsüz*), *[s]üğüklüg* (< *süŋüklüg*), *tüglüg* (< *tüŋlüg*) (Laut, 1986: 74; Ağca, 2021: 153). Bu örnekler bakıldığında ayrıca sözcük kök ve gövdelerinde de nöbetleşme olabildiği görülmektedir. Ayrıca *bulmuşlarığa* örneğinden anlaşıldığı üzere iyelik ekinin sonra datif ekinin gelmesiyle oluşan ikincil /ŋ/ sesinde de bu değişkenlik ortaya çıkmıştır.

11. yüzyıldan sonraki Eski Uygurca metinlerde ise dilin standartlaşması nedeniyle artık bu değişkenlikle karşılaşılmaz (Ağca, 2012: 78-79; Ağca, 2021: 154). Diğer yandan 11. yüzyılda İslâmi çevreye ait *Dîvânu Lugâtî't-Türk* (bundan sonra DLT) ve Yarkent belgelerinde de bu değişkenlik yine aynı eklerde ve bunun yanında bazı kelime kök ve gövdelerinde tanıklanır. Diğer yandan Kâşgarlı Mahmud bunun Argulara ait bir dil özelliği olduğu kaydını düşmüştür:

“Arguların bazı ağızlarında ikinci şahıs (gunneli) keŋ'i gayın'a çevrilir. Örnek: **tapındug** 'sen ibadet ettin'. **Sen anı kaçırdug** 'sen onu kaçırdın'. Bu kural bütün fiillerde geçerlidir. (Gunneli) keŋ asıldır; burada gayın kullanılması melezleşmedir.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 280).

Ağca (2021: 151), Kâşgarlı'nın Argular için verdiği bu bilginin kaynağının yazılı bir metin olmayıp kendi duyduklarından hareketle bu bilgiyi aktardığına dikkat çeker. Bu nedenle DLT'de kaydedilen /ŋ/ ~ /g/ değişkenliğinin imlâ ile ilgili bir durum olamayacağını belirtir. Buna göre aynı durum, Köktürk yazıtları ve Maniheizt ve Budist Uygur metinlerinde görülen değişkenlik için de düşünülmelidir.

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerden Mz 396 fragmanındaki *kutıga* örneklerinde, üçüncü şahıs iyelik ekinin sonra gelen pronominal /n/'nin ve datifin kaynaşmasıyla oluşan ikincil /ŋ/ sesinin <g> ile yazımı görülür. Bunun yanında Mz 334 numaralı fragmanda aynı sözcük *kut'ıŋa* (Mz 334v1/8) şeklinde, /ŋ/ sesi ile bulunur. Nöbetleşmenin olduğu diğer örnek ise Mz 38 numaralı fragmanda yer alır: *egilmiş* örneğinde sözcük kökünde bu nöbetleşme mevcuttur. Her iki fragmanda /ŋ/ sesinin de kullanıldığını gösterebilecek bir tanık yer almamaktadır. Parçalı durumda olan bu fragmanlarda ikinci şahıs iyelik veya kişi ekinin, ilgi hâli ekinin görülebileceği bir çekim veya aynı şekilde üçüncü şahıs eki sonrası datif ekinin gözlenebileceği başka bir biçim bulunmamaktadır. Eldeki örneklerden bu metinlerde nöbetleşmeden bahsetmek yerine yalnızca /g/ sesi tarafında olduklarını söylemek daha doğru olur. Burada bir ses değişiminin yanında, DLT'deki bilgilerden hareketle diyalektik özelliklerin metinlere yansıdığı söylenebilir. Soğd harfli Eski Türkçe metinler klasik öncesi dilin ve imlânın standartlaşmadığı bir döneme ait metinler olduğu için bunlara ağız özelliklerinin yansması mümkündür. DLT'deki veriler ışığında ilgili fragmanlardaki bu örnekler, Argu ağızına ait bir dil özelliği olarak değerlendirilebilir.

3. Orta Hece Düşmesi

Türkçenin bütün dönemlerinde olduğu gibi Eski Uygurcada da sözcük kökleri bir ek aldığında orta hece durumundaki dar ünlünün düştüğü görülmektedir (Eraslan, 2012: 81). Orta hece düşmesi durumu daha çok çekim eklerinde belirgin olmakla beraber yapım eklerinin getirilmesi durumunda da meydana gelebilir.

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde iki heceli kelimelerin ek almasından sonra orta hece konumuna gelen hecelerde ses düşmesi dikkat çeken bir özellik olarak yer alır. Örneğin *könül* sözcüğün 3. şahıs iyelik ekini aldığı bir durumda ortadaki ünlüsü düşmüştür: *könli* = *kwnkly* (Mz 309r9). Aynı sözcük ünsüzle başlayan ekler aldığında orta hece düşmesi meydana gelmemiştir: *könülçe* = *kwnkwłç* (Mz 418v8), *könülte* = *kwnkwłt* (III 193r4, III 193r5, Mz 334r1/5), *könülte* = *kwnkwłt* (III 193v9). Bunun yanında farklı fragmanlarda yine *könül* sözcüğünün ünlü ile başlayan 2. şahıs iyelik eki ve vasıta ekini aldığı hâlde ikinci ünlünün düşmediği biçimleri de metinlerde yer almaktadır: *könül'ün* = *kwnkwł'wnk* (U 5187v-a3), *könülün* = *kwnkwłwn* (Mz 147v4).

Metinlerimizde orta hece düşmesinin görüldüğü bir başka örnek *örüg* sözcüğünde tanıklanmaktadır. Sözcüğün 3. şahıs iyelik ekini aldığı bir durumda orta hece konumundaki ikinci ünlüsü düşmüştür: *örği* = */wrkky* (Mz 130v2/2). Ayrıca söz konusu sözcüğün ek almamış biçimi, orta hece düşmesinin gerçekleştiği biçiminin hemen bir alt satırında ikinci ünlüsü yazılmış hâlde yer almaktadır: *ör'üg* = *'wyr'wkk* (Mz 130v2/3). Aynı Mz 130 fragmanında orta hece düşmesine dair bir örnek daha mevcuttur: *[a]glıklag* = *//ql'ql'q*. (Mz 130v1/1). Burada /g/ sesinin komşuluğunda ve /l/ sesi ile başlayan bir ek aldıktan sonra orta hece konumuna gelen dar /ı/ ünlüsü düşmüştür. Sözcüğün *agılık* yazımı yanında bu örnekteki gibi *aglık* biçimi *Sekiz Yükmek*, *Maitrisimit*, *Kalyanamkara Papamkara* gibi başka Eski Uygurca metinlerde de tanıklanır (UW I; Röhrborn, 2015: 57-58). Diğer yandan Soğd harfli metinlerde sözcüğün orta hece ünlüsü düşmemiş biçimi de tanıklanır: *agılıkı* = *'qylyqy* (Mz 395v2).

Söz konusu ses olayının mevcut olduğu bir diğer sözcük *tegin*- fiildir. Fiile gelen -(X)p zarf-fiil ekinin bağlantı ünlüsü ikinci hecedeki /i/ sesinin düşmesine neden olmuştur: *t(e)gn'üpü* = *tkn'wpw* (III 193r13). Aynı fiil ünsüzle başlayan geçmiş zaman ekini aldığında böyle bir hadise görülmez: *t(e)g'inti* = *tk'ynty* (Mz 334v1/5), *t(e)ginti* = *tkynty* (U 5187v-d5). III 193 fragmanında bir diğer orta hece düşmesi örneği *yalañok* sözcüğünde gerçekleşmiştir: *y(a)lñ'ok* = *ylñk'wq* (III 193r14) *y(a)lñ'oklar* = *ylñk'wql'r* (III 193v13). İlk hecede defektif yazım mevcutken ikinci hecedeki ses düşmüştür.

Dokuz sayısının sıra sayı biçimi, Soğd harfli metinlerde bir defa orta hece ünlüsü düşmüş biçimde yer alır: *[t]okzunç* = */wqzwnç* (Mz 365v2/4). Ünlü ile başlayan bir ek almasından sonra orta hece konumuna gelen ikinci /u/ ünlüsünün düştüğü anlaşılmaktadır. Başka bir fragmanda ise aynı sıra sayı ekini alan sözcükte orta hece düşmesi meydana gelmemiştir: *tok'uzunç* = *twq'wzwnç* (Mz 433v2/1).

Bunların dışında *t(ä)ñrlıkdın = tnkrldyn* (U 5187v-d3), *ulglapu = 'wlql'pw* (Mz 38r4) ve *ëgd'ür- = 'kd'wr* (U 5197v3) örneklerinde de orta hece düşmesinin olduğu düşünülebilir. İlk örnekte *t(e)ñri* sözcüğü, Eski Uyğurca imlâda her zaman ilk ünlüsü yazılmamış, ikinci ünlüsü ise daima yazılmış hâlde bulunur. Burada ikinci ünlünün yazılmamış olması defektif yazımla değil, aldığı ekten sonra bu sesin düşmesiyle açıklanabilir. Ekin /l/ sesi ile başlaması ve öncesinde /r/ sesinin bulunması bu ses olayının gerçekleşmesini kolaylaştırmıştır. Türkçede üç konsonant kolay kolay yan yana gelmez; fakat burada akıcı seslerin bir arada olması telaffuzu mümkün kılar.

İkinci örnekte *ulug* sözcüğünün imlâsı Eski Uyğurcada her zaman tam yazılmış bir şekilde bulunur. Burada +la- ekinin eklenmesiyle orta hece durumuna düşen ikinci /u/ sesi düşmüştür. Aynı şekilde sözcüğe /l/ sesi ile başlayan bir ek getirilmiş ve ayrıca /g/ sesinin hem öncesinde hem de sonrasında /l/ sesi yer almıştır. Kaşgarlı Mahmud DLT'de *ogrı* sözcüğünün +la- eki ile bazen /l/ sesi düşmüş olarak söylendiğini belirtir. Buna göre halkın /r'/yi sükûnlu söylediğini ve bunun yanlış olduğu ifade eder. Başka bir yerde ise hafifletme maksadıyla /y/ nin düşürüldüğünü aktarır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 132, 138). Kaşgarlı'nın ifadelerinden sözcüğün *ogrla-* biçiminde üç konsonant yan yana gelecek şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aynı yazım Tibet harfli BuddhKat metninde de görülür (Erdal, 2004: 98). Bu durumda Soğd harfli metinde tanıklanan *ulug+la-* biçiminde de orta hecenin düşmesi ve üç konsonantın yan yana gelmesi mümkündür. Son olarak *ëgd'ür* örneğinde, *ëgid-* fiili geniş zaman ekini almış ve orta hecede kalan dar ünlü düşmüştür.

Mz 310 numaralı fragmanda *kormışda berü = qwrmyşd' p'rw* (Mz 310v13) örneğinde *korı-* fiilinin çekimlenmesiyle orta hece durumuna gelen dar /ı/ ünlüsü düşmüştür. VATEC'te bu sözcük *kor(ı)mışd(a)n* şeklinde verilmiştir. Bu transkripsiyondan naşirlerin /ı/ sesinin defektif yazımla gösterildiği kanaatinde oldukları anlaşılmaktadır. Buradaki örneği defektif yazım olarak değil, orta hece düşmesi bağlamında değerlendirmek gerekir.

Literatürde Soğd harfli metinlerin ayırt edici dil özellikleri arasında orta hece düşmesinden bahsedilmemiştir. Önceki yayımlarda, söz konusu örneklerde bir parantez içinde gösterilen bu ünlülerin mevcut olduğu, fakat yazılmadığı varsayılmıştır. Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde defektif yazım öne çıkan imlâ özelliklerinden biri olsa da bazı örneklerde yazımın gerçekten ses olayını yansıttığı düşünülebilir; çünkü defektif yazım Türkçe kökenli sözcükler söz konusu olduğunda çok büyük oranda ilk hecede veya eklerde görülmektedir. Defektif yazım ayrıca genellikle /a/, /e/ ve /ı/ seslerinin yazımında mevcuttur. Orta hece düşmesinin tanıklandığı örneklerimizde ise bu durum ikinci hecelerde ve dar /ı/, /i/, /u/, /ü/ seslerinde gerçekleşmiştir. Hatta daha ziyade yuvarlak-dar ünlülerde orta hece düşmesinin olduğu görülmektedir.

Metinlerde azımsanmayacak sayıda yer alan orta hece düşmesi örnekleri yanında aynı sözcüklerde ve aynı fonetik koşullarda ünlünün düşmediği tanıklar birlikte bulunmaktadır.

Sonuç olarak Soğd harfli metinlerde orta hece düşmesinin istikrarlı bir ses olayı olarak bulunmadığı, fakat standart Eski Uygurca metinlerden farklılaşan ve dikkat çekici bir eğilim şeklinde yer alan özelliklerden biri olduğu söylenebilir.

4. Söz İçi /-g-/ Ünsüzünün Düşmesi

Soğd harfli Eski Türkçe metin parçalarında söz içi /g/ sesinin düştüğü örneklerle karşılaşmaktadır. Bunlardan ilki *kergek* sözcüğünde gerçekleşmiştir: *bilmiş k(e)rek = pylmyş kr'k* (Mz 334v1/10). Sözcüğün iç sesteki /g/'nin düştüğü bu *kerék* biçimi dışında başka bir fragmanda /g/'nin düşmediği şekli de tanıklanmaktadır: *eksük k(e)rgék tınl(ı)glar = 'kswk krk'k tynlql'r* (Mz 307v8).

Söz içi /g/ sesinin düştüğü bir diğer örnek ise şu şekildedir: *kısağı = qys'qıw* (Mz 411r4). Bu sözcük **kısıg+a-gu > *kısıgağı > kısağı* şeklinde bir gelişim geçirmiş olmalıdır. Bu durumda sözcüğün önce orta hecedeki dar /ı/ ünlüsü, sonra ise hece başında kalan ilk /g/ sesi düşmüştür.

Eski Uygurcada söz içi /g/ sesinin düşmesi yaygın olarak geç dönem metinlerinde görülen bir özelliktir. Erken tarihli metinlerde bu sesin düştüğü örnekler nadiren rastlanmaktadır. Fakat erken tarihli metinlerde seyrek görülen bu tanıklar, metinlerdeki ağız sızması örnekleri olarak değerlendirilmektedir (Ağca, 2021: 170-174). Örneğin *Kalyanamkara Papamkara* hikâyesinde *kerék* biçimleri yanında *kerék* biçimi bulunur. İlgili metinde *kerék* biçimi tanıklansa bile diğer dil özelliklerinden yola çıkarak bu metnin erken döneme ait olduğu görülebilir. Bu nedenle, bu ses olayından hareketle metinlerin “geç dönem metni” olarak nitelendirilmesi uygun olmayacaktır. Aynı şekilde Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde geçen söz konusu *kerék* ve *kısağı* biçimleri de geç dönem özelliği yerine diyalektikal özellikler olarak değerlendirilmelidir. Nitekim Soğd harfli metinlerin genelinde iç seste /g/'nin korunması durumu daha baskındır. Örneğin metinlerimizde tanıklanan *emgek*, *emgen-*, *kurtgar-*, *kutgar-* ve *yegirmi* sözcüklerinde bu /g/ sesi düşmemiştir. Ayrıca *kerék* biçimi yanında *kerék* biçimi de metinlerde bulunmaktadır.

Eski Uygurca metinlerde söz içi /g/ ünsüzünün en çok *kerék* sözcüğünde düştüğü görülmektedir. Bunun sebebi *kerék* biçiminin kullanım sıklığının fazla olmasıdır. Bu sözcük farklı fonksiyonlar yüklenmiş olarak oldukça sık bir kullanıma sahiptir (Ağca, 2021: 170-171). Analitik gereklilik çekimi için kullanılan *kerék* biçimi gramerleşmeye başlamıştır. Gramerleşme sürecinde anlamsızlaşma yanında ses erozyonu ve sıklık aşamaları da gerçekleşmektedir (Gökçe, 2013). Söz konusu *kerék* sözcüğündeki /g/ sesinin düşmesinden, bu gramerleşme aşamalarında olduğu anlaşılır. Zaten incelenen metinlerde *kerék* biçimi iki farklı işlevle tanıklanmaktadır. İlk *egsük kerék tınlıglar* (Mz 307v8) örneğinde sıfat işlevinde iken ikinci örnekte *bilmiş kerék* (Mz 334v1/10) içinde ise analitik gereklilik yapısında yer almıştır.

5. Yuvarlaklaşma

Dar ünlülerin yuvarlaklaşması Türk dilinde zamanla artan bir eğilim şeklinde görülmektedir. Bu ses olayı esas itibariyle Orta Türkçe döneminde karakteristik bir hâl almıştır. Eski Türkçe döneminde yaygın bir şekilde olmasa da yuvarlaklaşma örnekleri bulunur. Ferruh Ağca (2021: 133) Eski Uygurcanın erken döneminde komşu dudak ünsüzleri tesiriyle, daha geç dönemde ise komşu hecedeki yuvarlak ünlünün tesiriyle dar ünlülerin yuvarlaklaştığını tespit etmiştir.

Soğd harfli Eski Türkçe metinlerde tanıklanan yuvarlaklaşma örnekleri çoğunlukla kelime köklerinde ve yapım ekleriyle genişlemiş sözcük tabanlarında mevcuttur. Sözcük tabanlarındaki örnekleri şu şekildedir: *amul* (Mz 379r1/6, U 5190v-b4), *yum[ş]ağlı* (Mz 170r5), *kamug* (Mz 418r11, III 193v4, III 193v14, Mz 380r2, Mz 396v1/4, Mz 225v6), *bus'uşlug* (Mz 130r2/3). Bunlardan *amul* sözcüğünün ayrıca düz-geniş ünlülü *amal* (Mz 307v7) biçimi de Soğd harfli metinlerde tanıklanmaktadır. Bunun yanında *kamug* sözcüğü altı örnekte /u/ sesi ile görülürken üç örnekte ünlüsü hiç yazılmamış durumdadır: *kam(a)g* (Mz 307r1, Mz 395r5, Mz 395r8). Eski Uygurcada daha çok /a/ ve /ı/ seslerinin defektif yazılması nedeniyle, burada *q'mq* yazımında gösterilmeyen ikinci ünlünün düz-geniş /a/ sesi olması mümkündür. Bu örneklerden *amul*, *yumşak* ve *kamug* sözcüklerindeki yuvarlaklaşma dudak ünsüzü komşuluğunda gerçekleşmiştir. Bunlardan farklı olarak *busuşlug* sözcüğünde ikinci hecede meydana gelen yuvarlaklaşma dudak ünlüsü nedeniyle değil, aldığı ekin tesiriyle gerçekleşmiştir. Bu sözcükte yer alan -Xş ekinin ünlüsü baskın bir karaktere sahiptir (Erdal 1991: 262). Diğer bir deyişle ekteki ünlü, bağlantı ünlüsü gibi vokalle biten sözcüklere geldiğinde düşmemektedir. Tam tersi, sözcüğün sonundaki ünlüyü düşürerek onun yerine ilk hecedeki vokale göre /I/, /U/'lu biçimlerinden biri ile eklenmektedir (*busa-ş* > *busuş*).

Türkçe kökenli kelime tabanlarının dışında bir de yabancı kelime kopyasında yuvarlaklaşma hadisesi meydana gelmiştir: *qv'uç* = *'v'wç* (Mz 38r8). Sözcüğün kökeni Sanskrit'te bir cehennem adı olan *avīci*'ye dayanır. Soğdca *'βyc* biçimi üzerinden kopyalanan *aviç* şekli yanında, Toharca *avis* biçimi üzerinden kopyalanan *aviş* şekli Eski Türkçede mevcuttur (UW II; Röhrborn, 2017: 55). Mz 38 fragmanında tanıklanan ilgili örneğin Soğdca üzerinden kopyalandığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber sözcüğün bu şekilde yuvarlaklaşmış biçimi Eski Uygurca külliyatta başka hiçbir yerde tanıklanmaz.

Soğd harfli metinlerde kelime köklerindeki yuvarlaklaşmaların yanında yapım eklerinde meydana gelen yuvarlaklaşma örnekleri mevcuttur: *s(e)v'üg* (III 193r11, III 193v10, III 193v15), *s(e)v'üglüg* (U 5188v7), *t(a)p'ug* (Mz 418r12), *t(a)puntılar* (Mz 38v3). Yapım eklerindeki bu yuvarlaklaşma örneklerinin tamamında, bu ses olayının dudak ünsüzleri tesiriyle gerçekleştiği görülmektedir. Soğd harfli metinlerde rastlanan bu tanıklar içinde Maniheist metinlerde sıklıkla görülen, ancak Budist metinlerde bulunmayan *s(ä)vig* yerine *s(ä)vüg* yazımı dikkat çeker (Özertural ve Knüppel 2003/2004: 155). İlk iki örnekteki *sevüg* biçimi Maniheist metinler dışında ayrıca *Kutadgu Bilig*'de tanıklanır (Erdal, 1991: 201-202).

İncelenen metinlerde üç sözcükte ise çekim eklerinde yuvarlaklaşma gerçekleşmiştir: *kurtgardum* (U 5187r-a2), *emgen'üp* (III 193v14), *t(e)gn'üpü* (III 193r13). Yine bu örneklerde dudak ünsüzlerinin komşuluğu söz konusudur. Ağca (2015: 248), Eski Uygurcada yuvarlaklaşmanın kelime köklerinde ve daha sonra bazı yapım eklerinde yaygınlaştığını fakat ağız özelliklerinin yansıdığı Eski Uygurca metinlerdeki istisnai örnekler hariç tutulduğunda, bu hadisenin çekim eklerini henüz kapsamadığını belirtmektedir. Dolayısıyla Soğd harfli Eski Türkçe metinlerdeki bu üç örneği ağız sızması veya diyalekt karışması olarak değerlendirmek gerekir. Özellikle *kurtgardum* örneğinde, geçmiş zaman 1. tekil şahıs çekiminde görülen /-dum/ biçimiyle ilgili DLT'de bir kayıt mevcuttur. Kaşgarlı Mahmud (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 404), "gittim" anlamında Türklerin *bardım*, Oğuzların *bardam* dediklerini ve Arguların ise kuraldan daha da uzaklaşarak *bardum*, *keldüm* gibi yuvarlak biçimleri kullandıklarını kaydetmiştir. Bu verilerden hareketle Ağca (2015: 247), erken tarihli bazı metinlerle Argu diyalekti arasında en azından yuvarlaklaşma bakımından bir bağlantı olabileceğine dikkat çeker:

"Bilhassa Uygur Türkçesine ait erken tarihli metinlerdeki yuvarlak ünlülü sözcükler, bazı ağızlarda yuvarlaklaşmanın daha ileri bir safhada olduğunu göstermektedir. Gerek erken tarihli Uygur metinlerindeki örnekler ve gerekse DLT'te Argular için verilen örnekler, 9-11. yüzyıllarda yuvarlaklaşmanın Argular gibi bazı boyların ağızlarında eklere kadar yansıdığını göstermektedir." (Ağca, 2015: 252).

Bunun yanı sıra Soğd harfli metinlerin dili ile Argu diyalekti arasındaki benzerliklere Marcel Erdal (2004: 15-16) dikkat çekmiştir. Ona göre Soğd harfli metinler ile *Kutadgu Bilig*'in dili arasındaki benzerlikler de (*u-* yeterlilik fiilinin ekleşmesi gibi) Argu bağlantısı ile açıklanabilir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, Balasagun'da Argu dilinin konuşulduğu bilgisini vermektedir ve Yusuf Has Hacıp'in diyalektinin Argu olma ihtimali yüksektir. Balasagun aynı zamanda o dönem için Soğd nüfusunun da yoğun olduğu bir yer olup Soğdların anavatanına daha yakın bir konumdadır.

Sonuç

Soğd harfli Eski Türkçe metinler, Eski Uygurca külliyat içinde imlâ ve dil özellikleri açısından klasik öncesine ait erken tarihli metinlerdir. Böyle erken bir tarihe rağmen metinlerde Eski Türkçe için oldukça erken sayılabilecek ileri dil özellikleri yer almaktadır. Bu dil özelliklerinin bir kısmına ses olayları üzerinden bu makalede değinilmiştir. Bunlardan söz başında /t-/ > /d-/ değişimi, söz içinde /-g-/ sesinin düşmesi ve özellikle çekim eklerindeki yuvarlaklaşmalar metin yazıcılarının diyalektindeki ileri dillik özelliklerin metinlere karışması olarak açıklanabilir. Bu ses olaylarına ait örnekler, metinlerin genelini kapsamayan az sayıda örnekler olmasına rağmen, Eski Türkçede diyalektikal alt katmanların izlerini göstermesi bakımından kıymetli verilerdir. Bunların yanında /ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesi metinlerin

eskicilliğini, en azından dilin standartlaşmasından önce oluşturulduğunu gösteren bir ses olayıdır.

Soğd harfli metinlerde çok sayıda örneği ile en göze çarpan ses olayı ise esas olarak orta hece düşmesidir. Orta hece düşmesi Türkçede bilinen bir fonetik hadise olmasına rağmen Eski Uygurca metinlerde bu kadar bariz bir şekilde gerçekleşmemiştir. Bu bakımdan Soğd harfli metinlerin diline has bir durum olduğu söylenebilir. Soğd harfli metinlerde standart bir yazım mevcut olmadığı için, metin yazıcılarının sözcükleri bir imlâ geleneğine göre yazmadıkları, konuştukları veya duydukları biçimi olduğu gibi yansıtmaya gayreti içinde oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu metinler üzerinden birtakım ağız özelliklerini tespit etmek mümkündür. Soğd harfli metinlerde tanıklanan özellikle geçmiş zaman ekindeki yuvarlaklaşma (bardum) ve /ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesi örnekleri DLT'deki kayıtlardan hareketle Argu diyalekti ile ilişkilendirilebilir. Metinlerde Argu diyalektine ile benzeşen dillik özellikler sadece bu iki ses olayı ile sınırlı değildir. Bu makale ses olayları ile sınırlı tutulmuştur; fakat metinlerin çeşitli fonolojik, morfo-fonolojik ve morfolojik özellikleri içinde de Argu diyalektini düşündüren biçimler bulunmaktadır.

Kısaltmalar ve İşaretler

<> : Harfi gösterir.

// : Sesi gösterir.

DLT : *Dîvânu Lugâti't-Türk*. Bkz. Ercilasun ve Akkoyunlu 2015.

Mz : Berlin Bilimler Akademisi Turfan Koleksiyonu'nda Mainz işaretli fragmanlar

U : Berlin Bilimler Akademisi Turfan Koleksiyonu'nda Uigurisch işaretli fragmanlar

UW : *Uigurisches Wörterbuch*. Bkz. Röhrborn 2015 ve Röhrborn 2017.

Kaynakça

- Ağca, Ferruh. 2012. Eski Türkçe Metinlerde /ŋ/ ~ /g/ Değişkenliği Üzerine. *Türkbilig*, 23, 69-82.
- Ağca, Ferruh. 2015. Eski Uygur ve Eski Oğuz Türkçelerinde Yuvarlaklaşma Eğilimleri. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz (Ed.), *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (s. 245-254) içinde. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Ağca, Ferruh. 2021. *Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Clauson, Sir Gerard (2017). *Türkçe-Moğolca Çalışmaları*. (Çev. Fatma Kömürcü), Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, János. 2017. *Çağatayca El Kitabı*. (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: TDK Yayınları.
- Eraslan, Kemal. 2012. *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Ziyat Akkoyunlu (Haz.). 2015. *Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin* (2. Basım). Ankara: TDK Yayınları.
- Erdal, Marcel. 1991. *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. I-II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

- Erdal, Marcel. 2004. *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- Fedakâr, Durdu. 1991. Das Alttürkische in sogdischer Schrift. Textmaterial und Orthographie (Teil I). *Ural-Altaische Jahrbücher Neue Folge*, 10, 85-98, 12 plates. 248
- Fedakâr, Durdu. 1994a. Das Alttürkische in sogdischer Schrift. Textmaterial und Orthographie (Teil II). *Ural-Altaische Jahrbücher Neue Folge*, 13, 133-157, 27 plates.
- Fedakâr, Durdu. 1994b. Alttürkische Vimalakīrtinirdeśa-Fragmente in sogdischer Schrift. Klaus Röhrborn ve Wolfgang Veenker (Ed.), *Memoriae Munusculum. Gedenkband für Annemarie v. Gabain* (43-53, plates III-IV) içinde. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Fedakâr, Durdu. 1996. Das Alttürkische in sogdischer Schrift. Textmaterial und Orthographie (Teil III). *Ural-Altaische Jahrbücher Neue Folge*, 14, 187-205, 14 plates.
- Gökçe, Faruk. 2013. *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Hamilton, James Russell. 2011. *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. (Çev. Vedat Köken), (2. Basım). Ankara: TDK Yayınları.
- Kırmızıgül Şimşek, Buket Nur. 2025. *Türkçe-Soğdca Dil İlişkileri ve Soğd Harfli Eski Türkçe Metinler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi.
- Laut, Jens-Peter. 1986. *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Le Coq, Albert von. 1919. Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde. *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*, XXII, 93-109.
- Nalbant, Mehmet Vefa. 2018. Çağatay Türkçesinde Görülen {+nI} İlgi Hâli Ekinin Kökeni Üzerine. *Türkbilig*, 36, 21-28.
- Özertural, Zekine ve Michael Knüppel. 2003/2004. Die uigurischen Texte in sogdischer Schrift und die Vermittlung der sogdischen Schreibkultur an die Uiguren. *Ural-Altaische Jahrbücher*, 18, 149-160.
- Röhrborn, Klaus. 2015. *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. II Nomina – Pronomina - Partikeln, Band 1: a – asvık. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Röhrborn, Klaus. 2017. *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. II Nomina, Band 2: aš – äzü. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Tekin, Talat. 2016. *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- VATEC: *Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus*. Alttürkische Text in sogdischer Schrift. https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/vatecasp/Alt%C3%BCrkische_Text_in_sogdischer_Schrift.htm
- Zieme, Peter. 1998. The conversion of King Śubhavyūha. Further fragments of an Old Turkish Version of the *Saddharmapuṇḍarīka*. P. Harrison ve G. Schopen (Ed.), *Sūryacandrāya. Essays in Honour of Akira Yuyama On the Occasion of His 65th Birthday* (s. 257-265) içinde. Swisttal-Odendorf: Indica et Tibetica Verlag.
- Zieme, Peter. 2000. *Vimalakīrtinirdeśasūtra. Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto*. Berliner Turfantexte XX. Turnhout: Brepols.

